

Н. ЗАҢӘДІЛҰЛЫ

*Батыс Солтүстік университеті Тарих институтының PhD докторанты
(Қытай Халық Республикасы, Шюан қ.), e-mail: noszan@163.com*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Аңдатпа. Автор Ұлы жібек жолы тақырыбындағы бұл шағын зерттеу мақаланың қамтыған мазмұны көп, қарастыратын дәуірі ұзақ, зерттеу аумағы кең, пайдаланылған дерек көздері көне болу секілді бірнеше өзіндік ерекшеліктерге ие болғандықтан, осы салаға қызығушылар үшін азғантай болса да ой салады деп ойлайды. Ежелгі өркениеттерді зерттеуге айрықша мән беретін бүгінгі таңда тарихтағы Ұлы Жібек жолын зерттеу және оны қазіргі заман талабына сай одан ары қарай дамыту орасан зор маңызға ие іс болып саналары анық. Ұлы Жібек Жолы атауына арқау болған жібектің алғаш пайда болуынан бастап өндіріске қосылып, бағалы тауарға айналып, Ұлы жібек жолы деп аталатын үлкен ортағасырлық стратегиялық жолдың атауына арқау болуға дейінгі барысы Ежелгі Қытай деректерімен баяндалады.

Сонымен қатар, бұл мақалада Ұлы жібек жолының үлкен ортағасырлық стратегиялық жол ретінде алғаш пайда болуы мен дамуы барысындағы ежелгі Қазақстанның маңызды тарихи рөл атқарғандығы баяндалады. Жібек атымен аталған сауда-саттықты арқау еткен тарихи жолдың бастапқы және түйінді бөліктері ежелден Қазақ сахарасында өркен жайған. Қазақ жерінің Жібек жолы өтетін аумағы ғана емес, керісінше, осы қарапайым алыс-беріс жасаушылар жүретін жолдан Батыс пен Шығыс арасындағы өркениет алмасу жолына айналуындағы тарихи дәнекерлік рөл атқарғандығы Қытай қолжазба-деректерімен дәлелденеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының бұрынғы президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Нұрлы жол» бағдарламасының «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасымен байланыстары, сабақтастықтары Қытайдың қазіргі маңызды ақпарат көздері арқылы айқындалады. Тарихи жолды заманға сай қайта жаңғыртуда тәуелсіз Қазақстанның маңызды рөл атқарып отырғандығы дәлелденеді. Қорыта айтқанда, Ұлы жібек жолының өткені де, бүгінгі де, келешегі де Қазақстанмен тығыз байланысты болып табылады.

Кілт сөздер: ғұндар, Түрік қағанаты, Батыс Хан патшалығы, Таң патшалығы, Шыңғыс қағанаты, Алтын орда, Юан патшалығы, Ұлы жібек жолы, Нұрлы жол, «Бір белдеу, бір жол».

N. Zangadiluly

*PhD Doctoral Student of the School of History, Northwest University
(China, Xi'an City), e-mail: noszan@163.com*

Great Silk Road and Kazakhstan

Abstract. The author thinks that his short research article on the Great Silk Road has a lot of content, a long period of research, a wide range of research sources and a number of unique features that make it interesting for those who are interested in this field. Today, the study and further development of the Great Silk Road, which attaches great importance to the study of ancient

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Заңәділұлы Н. Ұлы жібек жолы және Қазақстан // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 302–315. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.27>

***Cite us correctly:**

Zanadiluly N. Uly jibek joly jane Qazaqstan [Great Silk Road and Kazakhstan] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 302–315. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.27>

civilizations, is a matter of incalculable importance and significance. From the first appearance of silk to its production and transformation into a valuable commodity, which served as the basis for the name of the great medieval strategic road, the Great Silk Road, is narrated by ancient Chinese sources.

At the same time, this article describes the important historical role of ancient Kazakhstan in the formation and development of the Great Silk Road as a medieval strategic road. The original and key parts of the historical path, which marked the beginning of the trade named after silk, have flourished in the Kazakh steppe from time immemorial. The fact that the Kazakh land was not only the territory through which the Silk Road passed, but also played a historical role in turning this simple way of giving into a way of exchanging civilization between the West and the East, is confirmed by Chinese handwritten sources. Moreover, according to the information provided by modern significant Chinese information sources, the connection of the Nurlı Zhol program proposed by the ex-President of the Republic of Kazakhstan with the One Belt, One Way program is revealed. It is proved that independent Kazakhstan plays an important role in the modern reconstruction of the historical path. Thus, both the past and the present of the Great Silk Road are inextricably linked with Kazakhstan.

Keywords: Huns, Turkic Khaganate, Kingdom of West Khan, Kingdom of Tang, Shyngys empires, Golden Horde, Yuan Dynasty, Great Silk Road, Nurlı Zhol, «One Belt, One Way».

Н. Занадилулы

*PhD докторант Института истории Северо-Западного университета
(Китайская Народная Республика, г. Шюан), e-mail: noszan@163.com*

Великий шелковый путь и Казахстан

Аннотация. Автор считает, что его короткая исследовательская статья о Великом шелковом пути имеет большое содержание, длительный период исследования, широкий круг источников исследования и ряд уникальных особенностей, делающих ее интересной для тех, кто интересуется этой областью. Сегодня изучение и дальнейшее развитие Великого шелкового пути, придающее большое значение изучению древних цивилизаций, является делом неисчислимой важности и значимости. От первого появления шелка до его производства и превращения его в ценный товар, послужившего основой названия большого средневекового стратегического пути Великий шелковый путь, повествуется древнекитайскими источниками.

В то же время, в данной статье описывается важная историческая роль древнего Казахстана в становлении и развитии Великого шелкового пути в качестве средневекового стратегического пути. Первоначальные и ключевые части исторического пути, положившие начало торговле, названной в честь шелка, испокон веков процветали в казахской степи. Тот факт, что казахская земля являлась не только территорией, через которую проходил Шелковый путь, но и сыграла историческую роль в превращении этого простого пути давальцев в путь обмена цивилизацией между Западом и Востоком, подтверждаются китайскими рукописными источниками. Более того, согласно информации, предоставленной современными значимыми китайскими информационными источниками, выявляется связь программы «Нурлы жол», предложенной экс-Президентом Республики Казахстан, с программой «Один пояс, один путь». Доказывается, что независимый Казахстан играет важную роль в современной реконструкции исторического пути. Таким образом, как прошлое, настоящее, так и будущее Великого Шелкового пути неразрывно связаны с Казахстаном.

Ключевые слова: Гунны, Тюркский каганат, Империя Западного Хана, Империя Тан, Империя Чингисхана, Золотая Орда, Династия Юань, Великий шелковый путь, светлый путь, «Один пояс, один путь».

Кіріспе

Ұлы Жібек Жолы атауына арқау болған жібек – арнаулы жібек құртынан алынып, өңделетін кездеме бұйым. Қытайда жібектің пайда болуы туралы аңыз-әңгімелер өте көп. Солардың бірінде, сонау ықылым заманда Қытайдың батыс адыры (西陵) қазіргі Сы чуан (四川) өлкесіне қарасты таулы мекенде бір кедей отбасында бір қыз дүниеге келген екен. Қыз әрі сұлу, әрі адал, әрі еңбекор болып бой жетіпті. Ол әр күні айналадан жабайы жемістер тереді екен. Айналадағы жабайы жемістер таусылғасын алыс жерлерге барып теретін болыпты. Әр күні үйге кеш қайтып жүріпті. Көп ұзамай алыс жерлердегі жабайы жемістер де таусылыпты. Сонымен отбасының тұрмысы нашарлай түсіпті. Бір күні қыз тұт ағашының түбіне келіп, қатты айғайлап жылап, қалжырап, талықсып жатып қалыпты. Жылаған дауысы аспан әлемін зіл-зала қылыпты. Көк тәңірі (玉皇大帝) аштықтан өлімші боп жатқан қызды көріп, аяп, Жібекші бикені (Қытай аңыздарында айтылатын ат басты, адам денелі әйел, қытайша: “马头娘”) тұт ағашы жапырағын жеп отырған жібек құртына айналдырып жіберіпті. Жібек құрты жібек жапырақтарын қыздың аузына тастапты. Қыз ащы-тұщы тұт ағашы жапырағынан біраз жегеннен кейін, сәл әлденіп, жапырақтан көбірек жинап алып, үйіне барып әке-шешесіне де жегізіпті. Оны жегеннен кейін әке-шешесі күннен күнге рухтана түсіпті. Қыз бір күні байқаса тұт ағашы жапырағын жеген құрт бір түрлі әдемі зат қорытып шығарады екен. Қыз ол затты ұстап, шайнап көрсе, сондай берік екен. Сонымен қыз жібек құрты шығарған заттарды жинап, әке-шешесінің үстіне жауыпты. Байқаса, бұл зат қыста жылы, жазда салқын, денеге сондай жайлы екен. Сонымен қыз жібек құрттарын жинап, үйіне әкеліп, бағыпты. Жылдар өте келе қыз жібек құрты қорытып шығарған заттардан әдемі кездемелер жасап шығарыпты. Қыздың жібек кездемелер шығарып жатқан әңгімесі осылайша өңірден-өңірге таралып, Қытай ұлтын қалыптастырушы арғы аталары саналатын Хуандиге де (皇帝) жеткен екен. Хуанди жарлық шығарып, жібек өндірісі техникасын бүкіл елге таратып, қызды ханымдыққа алып, оған алғашқы жібек анасы (“先蚕娘娘”) деген атақ беріпті [1].

Жібек жолының пайда болуы туралы ескі Қытай сүйек жазуларында, Қытайдың ежелгі Шаң патшалығы (商朝) дәуірінде жібек құртының жібегі (蚕丝) деп, ал тұт ағашы (桑) тұт ағашы орманы (桑林) кейбір жазбаларда тұт ағашы жібек құртының ағашы (蚕桑) деп аталған екен. Шаң патшалығы (商朝) дәуірінде жібек қоғамның рухани және шаруашылық өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналыпты. Сонымен қатар, осы Шаң патшалығы дәуірінде жібек перісі (қытайша: 桑神) деген ұғым болған. Мына 神 *shen* деп оқылатын қытай таңбасы жаратушы, рух, киелі, хикімет, пері деген көп мағына береді. Ал жібекке байланысты киелі тұлға Ежелгі Қытай аңыздарында көбінесе әйел бейнесінде суреттелетіндіктен бұл мақалада *жібек құдайы* деп тікелей аударғаннан көрі *жібек перісі* деп алуды жөн көрдім. Атауды аударудың нүктесін кәсіби аудармашылар қоя жатар. Осы наным бойынша *жібек перісіне* арнап тасаттық беріліп тұратын салт қалыптасыпты. Бұл наным жоғарыдағы Ежелгі Қытай аңызындағы алғашқы жібек анасы (“先蚕娘娘”) деп атанған *жібекші қызды* меңзеп отырған болуы әбден мүмкін [1].

Ал жібек өндірісі туралы ежелгі Қытай деректері бойынша қысқаша айта кетер болсақ, шамамен б.э.д. 9000 жылдары алғашқы жібек өнімдері қолмен есіліп өңделген екен. Чин-Хан (秦汉朝) патшалықтары дәуірлеріне келгенде жібек шығырықты ұршық арқылы өңделе бастаған. Сун патшалығы (宋超) дәуіріне келгенде жібек өндірісі технологиясы дамып, жібек өндіретін цехтар пайда бола бастапты [1; 2].

Жібек жолы атауын алғаш германиялық ғалымдар Ф. Фон Рихтгофен мен А. Герман XIX ғасырда ұсынған. Бұл жол ежелден маңыздылығы жоғары, тарихи тамыры тереңде жатқан шежіре. Ұлы Жібек жолы – адамзат тарихындағы елеулі жетістіктердің бірі саналады.

Тарихта Ұлы Жібек жолы Жерорта теңізінен Қытайға дейін кең-байтақ Еуразия даласын еңдей өтіп, ерте заман мен орта ғасырда Батыс пен Шығыс арасындағы өндірістік және рухани байланыстарды дамытудың маңызды құралына айналған. Жолдың алғашқы және түйінді бөлектері Қазақстан мен Орталық азияда жатқандықтан, Жібек атымен аталған осы үлкен сауда-саттық пен рухани барыс-келіс жолы үшін қазақ даласы географиялық аумақ ғана емес, керісінше, осы қарапайым алыс-беріс жасаушылар жүретін жолдан Батыс пен Шығыс арасындағы өркениет алмасу жолына айналуында тарихи дәнекерлік рөл атқарғандығын Қытайдың көне тарихи естеліктері дәлелдейді [9; 12]. Ұлы Жібек жолы туралы тарихи баяндарда аталмыш жолдың ежелгі Қытай мен Орталық Азия, Батыс Азия және Еуропаның ежелгі саяси жүйелерінің, экономикалық барыс-келістерінің, рухани қарым-қатынастарының, ұқсамаған діни сенімдер арасындағы түсінісулердің тереңдей түсуінде де маңызды рөл атқарғандығы баяндалады [1; 12].

Зерттеу әдістері

Мақалаға арқау болған негізінен Қытай деректері болғандықтан мақалада Қытай тарихын зерттеудің тарихи деректерді зерттеу, тарихи деректерді талдау, Тарихи деректері салыстырып зерттеу әдістерін қолдандық. Тарихи деректерді зерттеу мен тарихи деректерді талдау әдісін қолдану арқылы Жібек жолының өткен үдерісін сипаттап түсіндірумен қатар тарихи деректерді онан ары аша түстік. Бұл әдістің артықшылығы – уақыт, еңбек және басқа шығындарды үнемдейді. Ал, кемшілігіне келсек, ол бар деректермен ғана пассивті шектелуге әкелуі мүмкін. Тарихи деректерді талдау әдісі арқылы Жібек жолының даму траекториясын қадағалап, даму траекториясындағы кейбір заңдылықтарды аңғардық. Тарихи деректерді талдау әдісі міндетті түрде тарихи деректерді зерттеу әдісін қолдануды қажет етеді. Егер Жібек жолының даму тарихынан бастап түсіндіретін болсақ, тарихи деректерді талдау әдісі Жібек жолының тарихын неғұрлым жан-жақты терең түсінуге және зерттеудің даму серпінін ілгерлетуге жетелейді. Ал, деректері салыстырып зерттеу әдісіне келсек, Сыма чян (Сыма цянь) Тарихнамасының 123 бумасы мен Бангу. Көне Ханнамасының Батыс өңір баянының 96-шы бумасын салыстырып зерттедік. Ал Таң дәуіріндегі Жібек жолына келгенде уақыт байланысымен Көне Таңнама Яньци баянын негіз еттік те тарихи зерттеудің салыстырып зерттеу тәсілін қолданбадық.

Талдау мен нәтижелер

Ұлы тарихи барыс-келіс жолының жібек саудасына байланысты «Жібек жолы» атанғаны баршаға түсінікті. Ал, «Ұлы» сөзінің қосылуы жолдың әлемнің шығысы мен батыс аймақтарын тұтас қамтып жатқан ауқымды, айбынды әрі әйгілі болуымен байланысты. Сондықтан адамзат тарихына «Ұлы Жібек жолы» деген атпен енді. Қытай көне тарихи баяндарында б.з.б. II–I ғасырларда Үйсін мемлекетінің Хан патшалығымен (汉朝) қарым-қатынастары жайлы мәліметтер өте көп кездеседі. Өзара сауда-саттық барысында олардың араларында қымбат бағалы жібек ақша ретінде жүрген болуы да мүмкін. Қытай деректерінде, VI ғасырда Батыс Түрік қағанының билеушілері мен нөкерлерінің жібек шапан кигендіктері туралы баяндалады. Ескерер жайт, VI ғасыр жібектің бүкіл Еуразия өңіріне әйгілі болған кезеңі саналады [6].

Жібек жолы – Қытайдың Батыс Хан патшалығының 西汉朝 астанасы Чаң ан (长安 қазіргі Сиань 西安 қаласы, қазақша тікелей аударсақ Шиан) қалаласынан басталып Қытайдың батыс терістігіндегі Ганьсу (甘肃), Шыңжаң (新疆) өлкелері арқылы Қазақстан мен Орталық Азияның ұлан-байтақ сахарасын еңдей өтіп, Батыс Азия арқылы Жерорта теңізі елдеріне дейін жалғасады. Тарихи Жібек жолы құрлықтық Жібек жолы және теңіз Жібек жолы болып екіге бөлінеді. Біз талқылайтын жол «құрлықтық жібек жолы. Қытайша: 陆路丝

绸之路» немесе «жайылымдық Жібек жолы 绿洲丝绸之路» деп де аталады [7]. Ұлы Жібек жолы ежелгі дәуірде пайда болып, негізгі тармағы Қазақстан мен Орталық Азия елдері арқылы Еуропаға бағытталды. Ал басқа тармақтары Солтүстік және Шығыс Африкаға дейін тарамдалған. I–V ғасырларда қалыптасқан негізі батысқа бағытталған құрлықтық Ұлы Жібек жолы Қытайдың Суң патшалығы (宋朝) кезінде Солтүстік-Батысқа сауда тасымалында үлкен рөл атқарған ежелгі Жібек жолы және Батыс Хан патшалығының (西汉朝) кезінде гүлденіп, көркейген. Оны құрлықтық немесе жыйылымдық Ұлы Жібек Жолы деп екіге бөліп, қарастыруға болады. Осының ішінде біз Батыс Хан патшалығы (西汉朝) кезінде гүлденіп, көркейген құрлықтық немесе жайылымдық Ұлы Жібек Жолының ежелгі қазақ мемлекеттері саналатын Ғұн (匈奴), Үйсін (乌孙), Ұлы Йүзі 大月氏), Түрік қағанаты және Алтын орда мемлекеттерінің байланыстарын талқылаймыз [6; 7].

Жібек жолының алғаш ашылуы туралы айта кетер болсақ, ең әуелі Жаң Чяның (张骞, орыс тіліндегі деректерде Чжан Цзян немесе Чжан Вэй деп те аталады) батыс аймағына «Жол ашуы (凿空)» туралы тарихты еске алуымызға тура келеді. Бұл туралы 2015 Бейжіңдегі «Қытай ғылым» баспасы шығарған «Жібек жолының тарихи алғышарттары» атты Қытай әлеуметтік ғылымдар материалдары жинағының (қытайша: «丝绸之路史前史» 中国社会科学文摘 2015 年第 2015 年 2 期目北京) 76–77-беттерінде анық баяндалады [16]. Шын мәнісінде Жібек жолы алғашында адамдар жүріп-тұратын қарапайым жол ретінде ашылған. Ал, Жаң Чяның (张骞) «Жол ашуы (қытайша: 凿空)» Жібек жолының алғаш рет сауда және мемлекеттераралық қарым-қатынастар жолы ретінде ашылғандығын аңғартады. Оның бұл сапарының картасы 1-суретте келтірілген. Бұл сапармен жол кейін келе Қытай орталық жазық өңірлері мен Орталық Азия түріктерінің ресми өзара мәдениет алмасуына тарихи негіз қалады [4; 16].

丝绸之路的路线示意图 Жібек жолының бағыты

- ① 西汉 长安 батыс Хан патшалығы Чаң ан.
- ② 河西走廊 Хышуй коридоры.
- ③ 新疆—中亚 Шыңжаң - Орта Азия.
- ④ 西亚 батыс Хан патшалығы.

1-сурет – Жаң Чяның батысқа сапар картасы

Б.э.д. 139 жылы Батыс Хан патшалығының (西汉朝) патшасы Хан уди (汉武帝) батыс өңірдегі мемлекеттермен бірлесіп, Ғұндарға (匈奴) қарсы одақ құру мақсатында Жаң Чянды (张骞, орыс тіліндегі деректерде Чжан Цзян немесе Чжан Вэй деп те аталады) елшілікке жіберді [3]. Бұл кездері Ғұндар (匈奴) батыс өңірде үлкен ықпалға ие болғандықтан, Хан патшалығының батыс өңірдегі елдермен еркін қарым-қатынастар жасауы қиынға түскен еді. Ғұн елшілерінің келіп-кеткен шығындарына дейін батыс өңірдегі елдер қамтамасыз етуге мәжбүр болып отырды. Жаң Чян бұл 13 жылдық сапарында екі рет ғұндарға (匈奴) тұтқынға түсіп, Батыс өңірдегі басқа мемлекеттердің көмегімен ақыр соңында Батыс Хан патшалығының (西汉朝) астанасы Чаң анға (长安) аман-есен оралды. Бангу «Ханнама» Қытай «СІТІС корпорациясы» баспасы шығарған жаңа қытай жазуы нұсқасындағы 96-ыншы бумасының «Жаң Чян баянының» (қытайша: 班固 «汉书» 卷九十六 «张骞传» 中信出版社 北京) 169–171-беттерінде Ғұндар Жаң Чяның елшілік салтын ескеріп, тірі ұстап үйленіп балалы-шағалы болуына мүмкіндік бергендігі, кейін Жаң Чяның (张骞) Дад-уан (大宛) мемлекеті арқылы қашып шығып, Дад-уандардың (大宛 (қызу қарсы алуына бөленіп, Дад-уан (大宛) билеушісінің қорғауымен Қаңлыларға (康居) жетіп, Қаңлылардың (康居) көмегімен Ұлы Йүзілерге (大月氏) жетіп, кейін Батыс Хан патшалығының астанасы Чаң ан (长安) қаласына оралғандығы баяндалады [4]. Сарайға оралғаннан кейін Хан уди (汉武帝) Жаң Чяның (张骞) еңбегін бағалап, оған Елші уәзір (使君) атағын, яғни уәзір дәрежесін береді. Осы баянда Жаң Чяның Ұлы Йүзілер (大月氏), Дад-уан(大宛), Үйсін (乌孙), Қаңлы (康居) қатарлы ежелгі Қазақстан және Орталық Азия елдерімен болашақ түрлі саладағы байланыстарды орнатып қайтқандығы баяндалады. Міне бұл Жібек жолының ресми ашылуы саналады [3; 4].

Тарихнама мен Ханнаманың жалғасы саналатын Қытай деректерімен толықтыра кетсек, Үйсін (乌孙) мемлекеті ыдырағаннан кейін Үйсін (乌孙) тайпалары ХІІІ–ХІV ғасырларда Жетісу мен Сыр бойы өңірлеріне таралып, кейін қазақ ұлтын құраған негізгі ұлыстардың біріне айналды. Ал қаңлылар (康居) ежелгі мекені Сыр бойының төменгі жағалауында Ғұндар (匈奴) мен Ұлы Йүзілердің (大月氏) ықпалынан құтылып, ХІІІ–ХІV ғасырларда Түрік тілді Қаңлы рулары Алтын орда дәуірінде Қыпшақ сахарасындағы Ақорданың қарамағына кіріп, кейін Қазақ ұлтын құрайтын негізі руларға айналған [8].

Б.э.д. 119 жылы Батыс Хан патшалығының (西汉朝) патшасы Хан уди (汉武帝) Батыс елдеріне өзі қанық білетін Жаң Чянды (张骞) елшілер тобымен және мол тарту-таралғымен қайтадан елшілікке жіберді. Жаң Чян (张骞) батысқа екіншісі реткі сапарында Іле өзені аңғарындағы Үйсіндерге (乌孙) барып, одан ары Ұлы Йүзілер (大月氏), Дад-уан (大宛), Қаңлы (康居) қатарлы елдерге орынбасарларын жіберіп, Қытай орталық жазығымен батыс өңірдің, Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен Орталық Азиядағы елдердің байланыстарын күшейтіп қайтты. Осыдан бастап батыс пен шығыс елдері арасындағы түрлі саладағы байланыстар жандана бастады [3; 4].

Батыс Хан патшалығы (西汉朝) кезіндегі Жаң Чяның (张骞) батысқа екі реткі сапары өте үлкен тарихи мәнге ие болды. Бұл жібек жолының алғаш пайда болуы деген сөз емес. Жібек атауын алмастан бұрын бұл жол, әдетте, адамдар жүріп тұратын қарапайым жол

ретінде қалыптасқанын айтып өттік. Жаң Чянның (张骞) бұл сапарларының нәтижесінде ежелден бар жол сауда-саттық жолы, өркениеттер алмасу жолы, яғни ресми Ұлы Жібек жолы болып қалыптасты. Батыс Хан патшалығы гүлдене бастауымен ғұндармен (匈奴) күрес мақсатында, батыс аймақтарына Жаң Чянды (张骞) жіберіп, Ұлы Йүзілер (大月氏) қатарлы батыс өңірдегі елдермен одақ құруды жоспарлауының нәтижесінде Ұлы Жібек жолы қалыптасты [4]. Батыс Хан патшалығының (西汉朝) ғұндарға (匈奴) қарсы Ұлы Йүзі (大月氏) қатарлы Амудария бойындағы елдермен одақ құруды жоспарлауындағы басты себебі: Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен ғұндар (匈奴) күрделі қатынаста болатын. Ғұндар (匈奴) үнемі шекара өңірге шабуыл жасап тұрумен қатар Жібек жолы бойындағы елдерге үнемі қауіп төндіріп отырған еді. Тарихнама мен Ханнамада Жаң Чянның (张骞) сапарынан бұрын Ғұндардың (匈奴) Ұлы Йүзілерге (大月氏) шабуыл жасап, билеушісін өлтіріп, басын кесіп алып, шарап ішетін ыдыс жасағандығы, бұған кектене көшкен Ұлы Йүзілерге ешқандай ел көмек бере алмағандығы баяндалады [3; 16]. Батыс Хан патшалығы (西汉朝) мен ғұндардың (匈奴) татулық және бақталастық араласқан күрделі қарым-қатынастары, Ұлы жібек жолының тізгініне таластары туралы Қытай деректері өз алдына бір төбе, бұл тақырыптар бұл мақаламыздың мазмұнына сыймайды. Бұл қызықты уақиғаларды арнайы қарастыруға тура келеді. Тағы бір ескертер жайт, мақалада қытай деректеріндегі атауларды тікелей аударып немесе Қытай қазақтарының қолданып жүрген кейбір атауларды қолдануға тырыстық. Бұл қазақша атаулар орысша атаулармен сәйкес келмейтіндіктен, оқырманға түсініксіз болуы да мүмкін. Себебі қазақша деректерде көбінесе қытайша атаулардың орысша баламасы қолданылады. Дегенмен алдағы жерде тәуелсіз ел ретінде өзге тілдердің деректерін орыс тілінің делдалдық рөлінсіз қазақшаға тікелей аударып, қолдануға мән бергеніміз жөн. Қытай деректерін қолданғанда Қытай қазақтары аударған атауларға да көңіл бөліп, пайдалана білгеніміз дұрыс деп ойлаймыз.

Бангудың «Көне Ханнама» 96-ыншы бумасы «Жаң Чян баянының» (қытайша: «旧汉书» 卷九十六 «张骞传») 238–240-беттерінде Үйсіндердің б.з.д. I ғасырда батысқа жылжып, қазіргі Іле өзені аңғары мен Ыстық көл маңына орналасқандығын, Жаң Чянның елшілік сапарынан кейін Батыс Хан патшалығының патшасы Хан уди екі ханшасын Үйсінге ұзатқандығын баяндайды. Б.з.д. II ғасырда осы өңірге Ұлы Йүзілер де келіп қоныстанып, кейін үйсіндермен сіңісіп кеткендігі баяндалады [4; 5].

Жаң Чянның (张骞) батыс елдеріне екі реткі сапары Батыс Хан патшалығының (西汉朝) Батыс өңірдегі елдермен достық қарым-қатынастарын барынша нығайта түсті. Орталық Азия елдерімен Батыс Хан патшалығының (西汉朝) арасындағы қатынас–тасымал жолдарын дамытты. Барыс-келіс жиілеген сайын әртүрлі саладағы байланыстар мен мәдениет алмасулардың негізі қаланды [5; 8]. Жаң Чян (张骞) елшісі ретінде Батыс Хан патшалығының (西汉朝) батыс елдерімен достық барыс-келістерінің негізін қалады, содан бері Батыс Хан патшалығының (西汉朝) батыс елдерімен түрлі саладағы байланыстары арта түсті. Жаң Чянның (张骞) табандылыққа толы батылдық, отансүйгіштік және алға басарлық рухы Қытай тарихында жоғары бағаға ие болды [3; 7].

Жаң Чянның (张骞) «жол ашуы (қытайша: 凿空)» (Қытай тілінен қазақ тіліне тікелей аударғанда *бос аумақты ашу* немесе *бос кеңістікті толтыру* деген мағына береді. Алайда сапардың тарихи мақсаты мен мәніне байланысты жалпылама қарастырып, Жаң Чянның (张

騫) жол ашуы деп алуды жөн көрдік. Алда кәсіптік білікті аудармашылар бұл атаудың аудармасының нүктесін қоя жатар. Ұлы Жібек жолы деп аталатын шығыс-батыс әлемін тұтастырған сауда-саттық жолы сауда-саттықты дамытып қана қалмастан, мәдениет алмасуда және мәдениеттердің тоғысуын ілгерлетуде маңызды рөл атқарды [3]. Ғұндардың (匈奴) күшейіп батыс өңірде ықпалы артуынан алаңдаған Батыс Хан патшалығының (西汉朝) Ұлы Йүзілер (大月氏) қатарлы елдермен ғұндарға (匈奴) қарсы одақ құру мақсатындағы Жаң Чяның (张骞) «Жол ашуы (қытайша: 凿空)» деп аталатын батысқа сапары жағдайды түбірінен өзгертті. Бір кездері Батыс аймақтарда ықпалды болып үстемдік жүргізген Ғұн (匈奴) билеушілері Жібек жолы саудасының пайдасына қызығушылық таныта бастады. Жібек жолы саудасынан түсетін пайданы арттыру мақсатында зор тырысқандықтар көрсете бастады [3; 6]. Батыс өңіріндегі Ғұн (匈奴) билеушілері Жібек жолы сауда-саттығын қолдайтын бағыт ұстана бастады. Бұл еңбектер Батыс аймақтың іскерлік жағдайын және бүкіл Жібек жолының көлік жүйесі мен тасымал жолының қауіпсіздігін дамыта түсті.

Жаң Чян сапарынан кейін Үйсін (乌孙) қатарлы елдер мен Қытай орталық жазығы арасында барыс-келіс толастамады. Сыма Цянь тарихнамасының 123 томы оңтүстік сун патшалығы дәуіріндегі алғашқы нұсқасы Даван мемлекеті туралы баяны 63 тараудан, 3169 беттен тұрады. «Қытай кітапханасы» баспасы 1982 жылдың 11-айында (қытайша: 司马迁南宋大碗列传中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页) шығарған нұсқасында Үйсіндердің де Хан патшалығына елші жіберісіп, саудаға жол ашып, екі жақты байланыстарын нығайтып тұрғандықтары туралы баяндалады. Тарихнаманың бұл нұсқасында негізінен Хан патшалығымен Орталық Азия елдерінің ежелгі байланыстары баяндалады [3; 5].

«Қытай кітапханасы» баспасы 1999 жылы тамызда шығарған 849 беттен тұратын Көне Таңнама 75 беті 198-тарауының Яньци баянында (қытайша: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局 · 1999年8月) б.з.д 633 жылы Батыс түрік қағанатының қағаны Ашина нишу дулу қаған (қытайша: 阿史那泥熟 -Ашина нишу, жеке аты қытайша: 咄陆可汗 -Долу қаған) Таң патшалығының патшасы Таң тайзунмен (қытайша: 唐太宗 орысша дыбысталуына қарай қазақша деректерде де кейде Тантайзун деп те қолданылады) өзара елші жіберісіп, достық қатынастарды арттырып, сауда барыс-келісін нығайтып тұрғандықтары баяндалады. Көне Таңнама Ян чи баянында: Елші жіберіп, жерлік өнімдерін тарту етіп, дачи жолын ашатындығы баяндалады. Бұндағы дачи жолы (қытайша 大磧路) сахара жолы мағынасын беріп, Ұлы жібек жолын меңзейді [6].

Таң патшалығы (唐朝) кезінде жібек жолының солтүстік бағыты кеңейіп, Тянь-Шань (天山) таулары арқылы Мо би өңіріне жалғасты. (漠北 шөлді сахараның солтүстігі бұнда Қытайдың солтүстігі, Ресей, Қазақстан, Моңғолия жерлері меңзеліп отыр). Оңтүстікте Кунлун (昆仑) мен Қаракорумдан (喀喇昆仑) тікелей Цинхай-Тибет жазықтығына (青藏高原) дейін кеңейді. Жібек жолы Таң патшалығы (唐朝) кезінде солтүстіктен оңтүстікке қарай кеңейіп, солтүстікте Алтай тауларымен (阿尔金山) Мо би өңірін (漠北 шөлді сахараның солтүстігін (бұнда Қытайдың солтүстігі, Ресей, Қазақстан, Моңғолия жерлері меңзеліп отыр) байланыстыратын жол рөлін атқарды. Оңтүстікте Алтай тауларынан (阿尔金山) Қаракорумға (喀喇昆仑) және Цинхай-Тибет жазығына (青藏高原) дейінгі бағыттар қалыптасты. Осылайша, қазіргі Шыңжаң (新疆) өлкесінде көптеген тарамдалған сауда жолы бағыттары пайда болып, Жібек жолы бірте-бірте өңірлерді бір-бірімен байланыстырады [8; 9].

Ұлы Жібек жолы Батыс Хан патшалығы (西汉朝) дәуірінде ашылды. Таң патшалығы (唐朝) дәуірінде тереңдей өркендеп, елдер мен халықтар арасында мәдениет алмасулар жиіледі. Ұлы Шыңғыс қағанаты дәуірінде (蒙古帝国) Ұлы Жібек жолы қайтадан жандана түсті. Бұл дәуірлерде жайылымдық немесе сахара жібек жолы дамып, Шыңғыстың 4 ұлысы тұтас Еуразияны бір тұлғаландырып, батыс пен шығыс арасындағы байланыстар ерекше қыза түсті. Ежелгі сауда жолын бойлаған Қыпшақ даласы Қағанат астанасы Қарақорымды өзге елдермен байланыстыратын күретамырға айналды. Құбылай (元世祖) құрған Юань патшалығы кезінде астанасы Даду (қазіргі Бейжің, ежелгі аты Ханбалик (қытайша: 元大都) Юань Патшалықтың саяси орталығы ғана емес, мәдени және сауда орталығы рөлін атқарды. Марко Поло естеліктерінде Дадуға ел іші сырттан салық және сауға әкелушілер мен саудагерлер тобы көп келіп-кететіндігін, олар өздерінде өндірілген бұйымдарын әкеліп сатып, қайтарда түрлі жібек және торғын-торқалар алып кететіндігін, ішінде Орталық Азиядан келетін елшілер тобы мен сауда керуендері есепсіз көп екендігін, жолдарда мыңдаған керуендер қайшыласып жататындығын баяндап қалдырған болатын [10].

Жошы ұлысы, Қыпшақ хандығы, Алтын орданың Берке (1257–1266), Мөңгу-Темір (1266–1280) қатарлы хандары Құбылай құрған Юань патшалығы (元朝) мен туысқандық қатынастарын нығайта түсті. Бұл қатынастардың негізін Бату (1227–1255 жылдар билік құрған) кезінде Мөңкені қолдап, қағанат орталық билігінің Өгедай әулетінен Төлей әулетіне өтуіне себепкер болуымен байланысып жатыр.

Юань тарихы 3-бумасы Мөңке баянында (Қытайша: 传三本纪第三 宪宗蒙哥) 1248 жылы Күйік хан қайтыс болғаннан кейін, қағандық тағына талас күшейе түскендіктен, Жошы ұлысының мұрагер ханы Бату Алатоғырауда (қытайша: 阿拉脱忽刺兀 жер аты, жуеиниде Алақамақ деп жазылған. Академик В.В. Бартольд та осылай атаған) ханзада-бектердің, төрелердің басын қосып, Мөңкені қаған көтергендігі баяндалады [10].

Сол себепті бұл кезеңдер Жібек жолының қайта көтерілу дәуірі болды. Алтын орданың астанасы болған Сарай-Бату, Сарай-Берке қатарлы қалалары шығыс пен батысты жалғастыратын басты халықаралық сауда орталықтары ретінде ұзақ уақыт маңызды рөл атқарды. Көптеген шетелдік саудагерлер Қытайдың ішкі қалаларына бармай-ақ, Алтын орда қалаларынан түрлі жібек бұйымдарын сатып ала алатын болған [10; 13].

Жібек жолын бойлай өткен сауда керуендерін қамтыған Ұлы Жібек жолы неше мыңдаған шақырым қашықтыққа дейін созылды. Саудагерлердің көпшілігі жолдың ұзақтығынан тауарларын орта жолда ауыстырып алуына тура келді. Жібек жолының бастапқы және негізі ұзын, ұзақ бөлігі қазақ даласында жатқандықтан, қазақ сахарасы ежелден халықаралық саудада маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы бойымен өтетін сауда керуендерінің көбеюі жол бойы базарларының пайда болуымен өркендеуіне түрткілік рөлін атқара келе, біртіндеп көптеген сауда орталықтарының, қалалардың пайда болуына, өркендеуіне жол ашты. Бұл жол мемлекеттердің қалыптасуында, әлемдік өркениеттің дамуында үлкен рөл атқарды. Шығыс пен Батыс әлемін әр сала бойынша байланыстырушы көпір саналды [16].

Жібек жолы бойы керуен саудасы қыруар экономикалық пайда әкелумен қатар, үлкен қауіп-қатерге де толы еді. Сондықтан саудагерлер жолға өздері ғана емес, қарулы қорғаушылар тобын ірі керуендермен қоса алып жүруге мәжбүр болды. Ірі сауда керуен топтары жүк артылған бірнеше жүздеген түйелер тізбегінен құралды. Сауда керуен топтары саудагерлермен бірге, аудармашыларды, елшілерді, қорғаушыларды, дін таратушыларды да қамтыды [16]. Ұлы Жібек жолы қызметінің дамуы әртүрлі елдердің керуен жолдарына бақылау жасауға деген геосаяси қарсыластығына аса тәуелді болды. Ұлы Жібек жолының саудасының гүлденуі үшін халықаралық саяси тұрақтылық қажет болды. Еуразия кеңістігінен өтетін маңызды керуен жолдарын бақылауға алған үлкен мемлекеттердің

құрылуы сауданың қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Сауда керуендерінен түсетін салық сауда жолы өтетін елдерге қыруар табыс әкеліп отырды. Бұл, бір жағынан, жол бойы елдері билеушілерінің сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектер көрсетуіне негіз болды. Екінші жағынан, Ұлы Жібек жолының үлкен бөліктеріне бақылау жасау мүмкіндігіне ие етті. Дегенмен жол бойы елдері арасындағы түрлі қақтығыстар мен ел ішіндегі билікке таласу ахуалдары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар мен қоныстардың орнықсыздығына, керуендердің тоналуына, Ұлы Жібек жолының белгілі бір бөлігінің қызметінің бір мезеттік тоқырауына әкеліп тұрды [1; 16].

Әсіресе ортағасырларда жазылған матариалдар мен археологиялық қазбаларға жүргізілген зерттеулер Жібек жолы бойындағы халықаралық сауда-саттықтың IX–XIII ғасырларда ерекше қыза түскендігін айғақтайды. Испиджаб, Түркістан, Кедер, Отырар, Сауран, Тараз, Науакент, Самарқан қалалары ірі сауда орталықтары рөлін атқарды. Және осы ортағасырда Шу, Талас және Сырдария бойларында шағын сауда орталықтары саналатын қалалар да пайда бола бастады. Бұл қала орындары Арал теңізі бойы секілді құрғақ, шөлейт өңірлерде жақсы сақталған. Түрлі тілдерде сөйлеп, ұқсамаған діни сенімдерді тұтынған түрлі халықтарға түсіністік таныту, өзге халықтың салт-дәстүріне құрметпен қарау Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың басты ерекшелігі болды [14; 17].

Жалпы алғанда, Жібек жолы ежелгі дәуірден бүгінге жеткен тарихи мұра саналады. Ал, Жібек жолын зерттеудің өзі айрықша маңызға ие іс болып табылады. Ұлы Жібек жолын алғаш тұтастырған ежелгі Қазақстан саналатын ғұндар (匈奴), Ұлы Йүзілер (大月氏), түріктер (突厥) тарихи Ұлы Жібек жолының қалыптасуы мен дамуында ерекше маңызды тарихи рөл атқара алды. Ұлы Жібек жолы адамзат тарихындағы маңызды, ұлы, орасан жетістіктердің бірі саналады. Кең тарамдалған керуен жолдары жүйесі Жерорта теңізі елдерінен Қытайға дейін тұтас Еуразия құрлығын толық қамтып, ежелгі дәуір мен орта ғасыр дәуірінде сауда-саттықпен қоса түрлі мәдениеттер арасындағы өзара диалогтің маңызды құралы қызметін атқара алғандығын Қытайдың ежелгі тарихи жазба деректері айшықты дәйектермен дәлелдеп отыр. Жолдың неғұрлым ұзын да маңызды бөлігі Қазақстан мен Орталық Азия елдері арқылы өткендіктен, осы аталмыш ұлы жолдың пайда болуы мен дамуындағы Қазақстанның рөлінің жоғары болатыны дәлелдеуді қажет етпейді де. Ал, бүгінде тәуелсіз Қазақстан Ұлы Жібек жолы, әсіресе екі мыңжылдықтан кейін Ұлы Жібек жолын қайта жаңғыртудағы маңызды бастамашылық рөл атқарып келе жатқандығын бүгінгі Қытайдың беделді ақпарат көздері жарыса жазуда [11; 17]. Тарихи жібек жолын қайта жаңғыру еліміздің инфрақұрылымының әртүрлі салаларын және көлік-логистикалық, индустриалды-энергетикалық, тұрғын-үй және т.б. инфрақұрылымдар жүйелерін, сонымен қатар шағын және орта бизнесті дамытуда өте маңызды болып табылады.

Ежелгі Жібек жолының тыныс-тіршілігі еліміздің астанасындағы Ұлттық мұражайында ежелгі бояуымен анық суреттеліп тұр. Мысалы, ежелгі Жібек жолы бастау алған Шиан (西安) және Ланжоу (兰州) сияқты ежелгі Қытай қалалары мен жібек жолы бойындағы Қазақстанның ежелгі қалалары қызыл сызықтармен белгіленген. Керуеншілердің түйелердің қоңырау арқылы бір-бірін оятып отырып сапар шеккен тарихи көріністері әсіресе Қытай ақпараттарында көптеп жарнамалануда [16]. Бұдан 2000 жылдан астам уақыт бұрын ата-бабаларымыз ашқан Азия-Еуропа континентальдық алмасу желісі әлемдегі бірнеше ірі өркениеттің ортақ тоғысуын ілгерілетті.

Қазақстан кең-байтақ Еуразиялық мемлекет. Жер аумағы 2,274,900 шаршы километр болып, әлемде тоғызыншы орында тұрады. Қазақстанның шығысы Қытаймен, оңтүстігі мен батыс-оңтүстігі Қырғызстанмен, Өзбекстан және Түркіменстан үш мемлекетпен шекараласады. Солтүстікке және батыс солтүстікте Ресей Федерациясымен шекараласады. Каспий теңізі арқылы Әзірбайжан, Иран елдерімен теңізде шекараласады. Қазақстан Ұлы Жібек жолының қақпасы және Жібек жолы экономикалық белдеуінің халықаралық көпірі

саналады. Қазақстан мен Қытай – екі ел тығыз көршілік және достық қарым-қатынаста. Екі елдің жалпы шекарасы 1,700 километрден асады. Қазақстан–Қытай арасында көптеген шекаралық өткелдер бар. Олардың ішінде Қазақстан–Қытай Алатау (Алашанькоу, қытайша: 阿拉山口) теміржол желісі Еуразиялық құрлықтық көпірінің ең ірі теміржол желісі болып табылады [18]. Қазақстан–Қытай Қорғас шекара бекеті жаңа Еуразиялық құрлықтық көпірінің Орталық Азия мен Еуропаны байланыстыратын ең ірі интеграцияланған бекеті болып табылады [15; 18]. Қазақстан Жібек жолы экономикалық белдеуінің халықаралық бөлімінің ауыр жауапкершілігін арқалап келеді [18].

Қорытынды

Қазақстан табиғи ресурстарға бай және өндірістік базасы қалыптасқан ел. Мұнай, табиғи газ, көмір және басқа да энергетикалық ресурстар және уран, мыс, қорғасын, мырыш, хром, темір және алюминий секілді минералдық ресурстар мол. ТМД-дағы ең қарқынды дамып келе жатқан ел Қазақстанның экономикалық қуаты Орталық Азияның бес елінің жалпы экономикалық қуатының үштен екі бөлігін құрайды [4]. Екіншіден. Қазақстанның энергетикалық саласы өндірісі дамыған елдердің өңдеуші өнеркәсіптерін толықтырады. Шетелдермен экономикалық және сауда-саттық және басқа саладағы ынтымақтастық одан әрі дамуда. Шетелдердің жеңіл өнеркәсібі сияқты тұтынушылық тауарлары Қазақстан нарығына көптеп енді [18]. Сондай-ақ шетелдің энергетикалық ресурстар мен жабдықтарды шығаратын компаниялары, банктері және басқа да қаржылық компаниялары Қазақстанға кірді. Қазақстандық мұнай мен табиғи газы және ауыл шаруашылық өнімдері де шетелдерге экспортталды. Ал Жібек жолы экономикалық белдеуі ең алғаш Қазақстан мен Орталық азия жерінде қалыптасқан [19].

2013 жылы Қазақстанның бас қаласы Астанада Қытай Халық Республикасының Төрағасы Сицзиньпин «Бір белдеу, бір жол» бастамасын алға қойған болатын. Аталмыш бағдарлама бойынша ХХІ ғасырдағы құрлықтық және теңіз Жібек жолы экономикалық белдеуі ақымды экономикалық жобасын ұсынылған болатын [19].

2014 жылдың қараша айында тұңғыш Президент Н.Назарбаев алдағы жылға арналған кезекті Жолдауында Жаңа экономикалық – «Нұрлы жол» бағдарламасы алға қойды. бағдарламасының негізгі мақсаты – әлем елдерін бір-бірімен байланыстыру үшін инфрақұрылымды дамыту, жаңа жолдар мен теміржолдар салу, сондай-ақ Шығыс пен Батыс арасында тауар айырбастауды ілгерлету және туризмді дамыту болып табылады [19].

«Нұрлы Жол» бағдарламасы мен «Бір белдеу, бір жол» атты екі бағдарламаның ортақ мақсаттарын ескере отырып, Қытай мен Қазақстан осы екі жобаны үйлестіруге және ынтымақтаса жүзеге асыруға кірісті.

Қазақстан Республикасының Біркен ұлттар ұйымындағы өкілінің орынбасары Руслан Бультриковтың Қытайдың Синьхуа ақпараттық агенттігінің біркен ұлттар ұйымындағы тілшісіне берген сұхбатында Қазақстанның әлемдегі ең үлкен ішкі құрлықтық ел екендігін, инфрақұрылымды дамытып, тасымалдаудың көлемін арттырып, сыртқы сауданы дамытуда жаңа жібек жолы құрылысының Қазақстанның ұлттық стратегиясына сәйкес келетіндігін, сонымен қатар бағдарламаның БҰҰ-ның тиісті қарарларына енгізілгендігін, халықаралық қауымдастық тарапынан мойындалғандығын, жаһандық дамуға қосатын маңызды үлесі зор болатындығын атап өткен еді [18; 19].

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында тарихтағы Ұлы жібек жолын еске ала отырып, еліміздің жағрафиялық тұрғыдан ұтымды, яғни ұлан-байтақ Еуразия құрлығының кіндігінде орналасуы ежелден батыс-шығыс елдері мен мәдениеттері арасын байланыстырған халықаралық дәліздердің пайда болуында тарихи рөл атқарғандығын, біздің дәуірімізден бастап бұл құрлық жолдары кең-байтақ Еуразия даласының Шығысы мен Батысы, Солтүстігі мен Оңтүстігі арасындағы сауда-саттық пен өркениет саласындағы байланыстарды тоғыстырған – Ұлы Жібек жолы жүйесін

қалыптастырғандығын, бұл жол халықтар арасындағы жаһандық өзара тауар айналымы мен іскерлік ынтымақтастықтардың қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы майдан бола алғандығын айқындап берді.

Ұлы Жібек жолын әлемдік мұралар қатарына енгізу ЮНЕСКО аясында көтеріліп, халықаралық «Жібек жолы» бағдарламасы қабылданды. Осы бағдарлама аясында ЮНЕСКО тізіміндегі әлемдік мұралар қатарына Ұлы жібек жолымен байланысты Қазақстанның 30-дан астам тарихи археологиялық мұрасы енгізілді [15; 18].

Жібек жолының тарихын зерттеу және оны қазіргі заманға сай дамыту мәні мен маңыздылығы жоғары кезек күттірмейтін келелі іс болып табылады. Ұлы жібек жолын заманға сай жаңғырту Қазақстанның экспорттық түсімге тәуелділігін азайту, көлік жүйесін дамыту және оны Қытай, Еуропа мен Таяу Шығыс елдеріндегі ірі нарықтарға жеткізуге, инфрақұрылым салаларына кеңінен инвестициялауды жүзеге асыруға жол ашады. Тарихтағы Ұлы Жібек жолы батыс-шығыс мәдениетінің дамуы мен адамзат қол жеткізген елеулі жетістіктерді кеңінен насихаттап, Шығыс Азия, Орталық Азия, Үндістан, Батыс Азия, Европа және Жерорта теңізі елдерінің маңызды өркениеттерін бір-бірімен байланыстырды. Ұлы жібек жолын заманға сай қайта дамыту ауқымды стратегиялық жоспарлауды қажет етеді. Бұл – қарапайым алыс-беріс жолы ғана емес, үйлесімді дамуға бағытталған ауқымды стратегиялық жоба. Ұлы жібек жолын әлемдік бейбітшілік жолына, гүлдену жолына айналдыруда жаңа Қазақстанның да атқаратын рөлі ересен [15; 19].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Чя хундың. Жібек жолы. – Бейжің: «Қытай экономика» баспасы, 2007. – 306 б. (қытайша: 下洪登: 《丝绸之路》, 中国经济出版社, 2007年7月, 北京).
2. Лю шиңмин, Фан жимин. Чаңжяң жібек мәдениеті. – Бейжің: Хуби білім баспасы, 2004. – 415 б. (қытайша: 刘兴林·范金民: 《长江丝绸文化》, 湖南教育出版社, 2004).
3. Сыма чян (Сыма цянь). Тарихнама. 123 бумадан, 3169 парақтан тұратын Оңтүстік Сун патшалығы дәуіріндегі алғашқы басылымның Даван мемлекеті туралы баянының 63-інші бумасы. – Бейжің: «Қытай кітапханасы» баспасы, 1982. – 3169 б. (қытайша: 司马迁: 《南宋大碗列传》, 中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页).
4. Бангу. Көне Ханнамасының Батыс өңір баянының 96-ыншы бумасы. Жаңа қытай жазуы нұсқасы. – Бейжің: «Қытай СІПІС корпорациясы» баспасы. – 345 б. (қытайша: 班固: 《旧汉书》, 中信出版社, 北京).
5. Чжанцицзин, Янцяну. Ханнамаға түсініктеме. – Бейжің: Қытай халық университеті, 2016. – 540 б. (қытайша: 王子今, 杨倩如: 《汉书 解读》中国人民大学出版社, 2016年, 北京).
6. Көне Таңнама Яньци баяны. – Бейжің: «Қытай кітапханасы» баспасы, 1999. – 849 б. (қытайша: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局, 1999年8月).
7. Жаң вишың. Жібек жолы және құрлықтық еуразияның архелогиясы мен тарихы. – Ланжоу: «Ланжоу университеті» баспасы, 2010. – 410 б. (қытайша: 张余胜: 《丝绸之路—内陆欧亚考古与历史》兰州大学出版社, 2010年8月).
8. Батысқа сапар мен зерттеудің жалғасы. Зерттеулер жинағы. – Бейжің: «Шыңжаң халық» баспасы, 1998. – 350 б. (қытайша: 《西域考察与研究续编》文集, 新疆人民出版社, 1998年9月).
9. Көшпелілер мәдениеті және Қытай тарихы: Түрік қағанаты. – Шиан (Сиань): «Қытай Шанши халық» баспасы, 2019. – 217 б. (қытайша: 《游牧文明与中华史 突厥汗国》, 陕西人民出版社, 2019年9月, 西安).

10. Хан рулин. Юан патшалығы тарихы. – Бейжің: «Қытай халық» баспасы, 2018. – 935 б. (қытайша: 韩儒林:《元朝史》, 中国人民大学出版社, 北京, 2008).
11. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 688 б.
12. Суң Шин Жян. Жібек жолы және Шығыс-Батыс мәдени алмасуы: монография. – Бейжің: Бейжің ғылым-техника ЖШС, 2015. (қытайша: 荣新江:《丝绸之路与东西文化交流》, 豆瓣书店, 北京 豆网科技有限公司, 2015年8月30日).
13. Ваң жылай. Орталық Азия тарихы. – Бейжің: «Қытай халық» баспасы, 2010. – 424 б. (қытайша: 王治来:《中亚史》, 中国人民大学出版社, 2010年).
14. Mukhtar Kozha, Ergali Satov, Almas Bektanov, Moldir Aldabergenova. The local legend about Timur's death in Otrar and modern studies // Orción, Año 34, Especial No.15 (2018). – P. 1295–1321.
15. Негимов С. Ұлы жібек жолы және қазақ руханияты // Егемен Қазақстан. – 2019, 30 қаңтар.
16. Тарихтағы жібек жолы мәдениет алмасуы // «Қытай халық газеті». Шетел нұсқасы, 2016, 7 қыркүйек. (қытайша: 历史上的丝绸之路文化交流》, 2016年09月07日 人民日报海外版北京).
17. Жібек жолының тарихи алғы шарттары. – Қытай әлеуметтік ғылымдар материалдары жинағы. – Бейжің: Ғылым баспасы, 2015. – 261 б. (қытайша: 《丝绸之路史前史》, 中国社会科学文摘, 2015年, 第2期, 北京).
18. Бір белдеу, бір жол басталған Қазақстан: тек бастаушы ғана емес, жүзеге асырушы. – Жібек жолы дүниежүзінің мұрасы сайты. [Электронды ресурс]. URL: www.silkroads.org.cn/CN 2018 жылы 14 қыркүйек сағат 00:51. (қытайша: 《一带一路首倡地哈萨克斯坦:不只是起点 不止于起点. 丝绸之路世界遗产网》, www.silkroads.org.cn/CN, 2018年09月14日 00:51, 北京).
19. Жібек жолының тарихи маңызы және қазіргі құндылықтары. – Доудин сайтындағы бөлісілген нұсқасы, 2020, 31 желтоқсан (《丝绸之路历史意义及现实价值》, 豆丁网分享于, 2020-12-31).

REFERENCES

1. Chia hundyn. Jibek joly.[Chia Hung's. Silk Road]. – Beijing: «Kytai ekonomikasi» baspasy, 2007. – 306 b. (kytaisha: 下洪登:《丝绸之路》, 中国经济出版社, 2007年7月, 北京). [in Chinese]
2. Liu Shinming, Fan Jimin. Shanmiang jibek madenieti [Liu Xingming, Fan Jiming. Changjiang silk culture.] – Beijing: Hubi bilim baspasy, 2004. – 415 b. (kytaisha: 刘兴林·范金民:《长江丝绸文化》, 湖南教育出版社, 2004). [in Chinese]
3. Syma chian (Syma tsian). Tarihnama. 123 bumadan, 3169 paraktan turatyn ontustik sun patshalygy daurindegi algashki basylymnin Davan memleketi turali baianinin' 63-inshi bumasy. [Sima Qian (Sima Qian). Historiography. It is the 63rd volume of the story of the Dawan state of the first edition of the Southern Song Dynasty, which consists of 123 volumes and 3169 pages] – Beijing: «Kytai kitaphanasi» baspasi, 1982. – 3169 b. (kytaisha:司马迁:《南宋大碗列传》, 中华书局, 1982年11月, 第二版, 3169页). [in Chinese]
4. Bangu. Kone Hannamasyning Batys onir baianinin 96-inshi bumasi. Jana kytai jazui nuskasi [Bangu. The 96th volume of the story of the West region of Kone Khannamasi. New Chinese script version]. – Beijing: «Kytai CITIC korporociasy» baspasy. – 345 b. (kytaisha: 班固:《旧汉书》, 中信出版社, 北京). [in Chinese]
5. Zhangjijing, Yangqianru. Hannamaga tusinikteme [Zhangjijing, Yangqianru. Commentary on Khannama] – Beijing: Kytai halyk universiteti, 2016. – 540 b. (қытайша: 王子今, 杨倩如:《汉书解读》中国人民大学出版社, 2016年,北京). [in Chinese]

6. Kone Tannama Yanzi baiany [The story of the ancient Tannama Yanzi] – Beijing: «Kytai kitaphanasi» baspasi, 1999. – 849 b. (kytaisha: 《旧唐书·焉耆传》, 中华书局, 1999年8月). [in Chinese]
7. Zhan' vishin'. Jibek joly jane kurlyktik eurasianin arheologiasi men tarihy [Zhang Vishyn. Archeology and History of the Silk Road and Continental Eurasia], «Lanjou universiteti» baspasy, 2010. – 410 b. (kytaisha: 张余胜: 《丝绸之路—内陆欧亚考古与历史》兰州大学出版社, 2010年8月). [in Chinese]
8. Batyska sapar men zertteudin' jalgasy. Zertteuler zhinagy [Continuation of the trip and research to the West. Collection of studies] – Shinzhan: «Shinzhan halik» baspasy, 1998. – 350 b. (kytaisha: 《西域考察与研究续编》文集 新疆人民出版社, 1998年9月). [in Chinese]
9. Koshpeliler madenieti jane Kytai tarihi: Turik kaganaty [Nomadic Culture and Chinese History: The Turkic Khaganate.] – Shian (Sian'): «Kytai Shanshi halik» baspasy, 2019. – 217 b. (kytaisha: 《游牧文明与中华史 突厥汗国》, 陕西人民出版社, 2019年9月, 西安). [in Chinese]
10. Han rulin. Iuan' patshaligi tarihi [Khan Rulin. History of the Yuan Dynasty.] – Beijing: «Kytai halik» baspasy, 2018. – 935 b. (kytaisha: 韩儒林: 《元朝史》, 中国人民大学出版社, 北京, 2008). [in Chinese]
11. Kazakhstan tarihy (kone zamannan buginge dein). Bes tomdyk. 5-tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. – Almaty: Atamura, 2010. – 688 b. [in Kazakh]
12. Sun' Shin Zhian'. Jibek joly jane Shygys-Batys madeni almasuy: monografiya. [Sung Shin Young. Silk Road and East-West Cultural Exchange: Monograph] – Beijing: Beijing gylym-tehnika JShS, 2015. (kytaisha: 荣新江: 《丝绸之路与东西文化交流》, 豆瓣书店, 北京豆网科技有限公司, 2015年8月30日). [in Chinese]
13. Van' zhyilai. Ortalik Azia tarihi [Wang cried. History of Central Asia] – Beijing: «Kytai halky» baspasy, 2010. – 424 b. (kytaisha: 王治来: 《中亚史》, 中国人民大学出版社, 2010年). [in Chinese]
14. Mukhtar Kozha, Ergali Satov, Almas Bektanov, Moldir Aldabergenova. The local legend about Timur's death in Otrar and modern studies // Opción, Año 34, Especial No.15 (2018). – P. 1295–1321.
15. Serik Negimov. Uly jibek joly jane qazaq ruhaniaty [The Great Silk Road and Kazakhstan] // Egemen Kazakhstan. – 2019, 30 kantar. [in Kazakh]
16. Tarihtagy jibek joly madeniet almasuy [Silk Road cultural exchange in history.] // Kytai halyk gazet. Shetel nuskasy, 2016, 7 kyrkuiek. (kytaisha: 历史上的丝绸之路 文化交流》, 2016年09月07日 人民日报海外版北京). [in Chinese]
17. Jibek jolynyn tarihi algy sharttary [Historical prerequisites of the Silk Road.]. Kytai aleumettik gylymdar materialdary jinagy. – Beijing: Gylym baspasy, 2015. – 261 b. (kytaisha: 《丝绸之路史前史》, 中国社会科学文摘, 2015年, 第2期, 北京). [in Chinese]
18. Bir beldeu, bir jol bastalghan Kazakhstan: tek bastaushi gana emes, juzege asyrushi [One belt, one road started in Kazakhstan: not only the initiator, but also the implementer.] – Zhibek zholy duniezhuzinin' murasy saity. [Elektrondy resurs]. URL: www.silkroads.org.cn/CN 2018 zhilgi 14 kyrkuiek sagat 00:51 Beijing (kytaisha: 《一带一路首倡地哈萨克斯坦: 不只是起点 不止于起点. 丝绸之路世界遗产网》, www.silkroads.org.cn/CN, 2018年09月14日00:51, 北京). [in Chinese]
19. Jibek jolynin tarihi manyzy jane kazirgi qundylyktary [Historical significance and current values of the Silk Road] – Doudin' saitindagy bolisilgen nuskasy, 2020, 31 jeltoqsan (《丝绸之路历史意义及现实价值》, 豆丁网分享于, 2020-12-31). [in Chinese]